

УДК 342.4 (477)

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ СОВІСТІ
В СИСТЕМІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
CONSTITUTIONAL HUMAN RIGHT TO FREEDOM OF CONSCIENCE
IN THE SYSTEM OF RIGHTS AND FREEDOMS HUMAN AND CITIZENS**

Бедь В.В.,
*доктор юридичних наук, професор, ректор
Карпатського університету імені Августина Волошина*

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей нормативного закріплення прав людини та громадянина. Акцентована увага на висвітленні ролі та місця права на свободу совісті у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: права людини, права громадянина, свобода совісті, правовий статус особи.

Статья освещает отдельные особенности нормативного закрепления прав человека и гражданина. Акцентированное внимание на освещению роли и места права на свободу совести в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Украине.

Ключевые слова: права человека, права гражданина, свобода совести, правовой статус лица.

The article is devoted to the individual characteristics of the statutory right of a person and citizen. Attention is focused on highlighting the role and place of the right to freedom of conscience in the system of constitutional rights and freedoms of human and citizen in Ukraine.

Key words: human rights, civil rights, freedom of conscience, the legal status of a person.

Постановка проблеми. Інститут прав і свобод людини і громадянина є одним із найважливіших інститутів правового статусу особи. Щоб скласти правильне уявлення про права і свободи людини і громадянина необхідно цілком виходити з характеру та змісту відносин і зв'язків, які складаються між суспільством, державою і колективом, з одного боку, і їхніми членами – з другого, у зв'язку з їх місцем у виробництві й розподілі, в управлінні суспільними і державними справами, у вільному розвитку особистих здібностей людини.

Інститут прав та свобод людини і громадянина є предметом дослідження більшості галузей юридичних наук. Юридична наука покликана вивчати людину в її державно-правових зв'язках, і тому вчені-юристи вивчають явища і процеси, які тісно вплетені в людське життя і в яких розкриваються властивості індивіда, а також його зв'язки й залежності. Всі найскладніші державно-правові явища зосереджуються в правах людини, які, в свою чергу, є основою та центральною ланкою державного і правового життя.

На думку французького дослідника М. Ажі, для того, щоб забезпечити гідність особи, необхідно відкрито сповідувати релігію «прав людини», яка, будучи реалістичною утопією, дає людині можливість жити [1, с. 8]. Головне, на думку вченого, полягає в тому, щоб кожна людина знайшла сенс життя, віру у власну значимість, мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти.

Аналіз наукових публікацій. Відмітимо, свобода совісті – поняття складне, широке й багатогранне – протягом багатьох століть приковує до себе увагу філософів, істориків, юристів та релігієзнавців, а також урядів, парламентів і політичних партій, що складають різний зміст у розуміння цієї категорії. Філософське осмислення свободи совісті, закладене ще в XVI-XVII ст.ст. (Б. Спіноза, Дж. Локк, П. Бейль та інші), широко розвивалося в працях французьких просвітителів XVIII в. (Д. Дідро, Ж. Ламетри, П. Гольбах, К. Гельвецій), німецьких філософів кінця XVIII-початку XIX в. (Г. Гегель, К. Маркс, Л. Фейєрбах, Ф. Енгельс), роботах російських революціонерів-демократів (В. Белінський, А. Герцен, Н. Огарьов, Н. Чернишевський, Н. Добролюбов, Д. Писарев), роботах сучасних учених і мислителів (В. Гасва, Л. Ярмол, І. Компанієць, Г. Сергієнко та інших).

Метою даного дослідження є висвітлення ролі та місця права на свободу совісті в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу. Беручи до уваги окремі сфери діяльності держави і громадян, і керуючись відомими міжнародними пактами 1966 р. і Конституцією можна виділити п'ять груп прав і свобод громадян: 1) основні громадянські права і свободи громадян; 2) основні політичні права і свободи; 3) основні економічні права і свободи; 4) основні соціальні права і свободи; 5) основні культурні права і свободи.

Більшість сучасних науковців вважають, що за своїм змістом свобода совісті належить до особистих прав і свобод, оскільки вона багато в чому полягає в гарантованій можливості людини незалежно думати й діяти у відповідності зі своїми внутрішніми переконаннями (включаючи можливість сповідати будь-яку релігію, виражати свої думки, ідеї й судження й поширювати їх будь-якими законними способами) при наявності обов'язку поважати права й свободи інших осіб, закони держави, вимоги моралі й суспільного духовного порядку. При цьому, виділяються наступні особливості: 1) гарантованість індивідуальної свободи, тобто можливості безперешкодного вибору різних варіантів поведінки громадянина в сфері моральних відносин, побуту, приватного життя; 2) здатність до індивідуалізації особистості громадянина, до найкращого прояву духовних інтересів, здатностей, схильностей; 3) встановлення найбільш істотних аспектів положення особистості щодо законності й правопорядку [2, с. 11].

Разом з тим у радянській юридичній літературі більшість авторів відносили свободу совісті до числа політичних конституційних прав. Це обґрунтовувалося тим, що в умовах ідеологічного протистояння свобода совісті виступала як політичний інструмент обґрунтування переваги радянської політичної системи над західними, доказом її «справжності» винятково в рамках соціалізму. Деякі сучасні автори й сьогодні вважають за доцільне віднести свободу совісті до політичних свобод [3, с. 72].

Сьогодні в юридичній літературі висловлюються й інші погляди про групову приналежність права на свободу совісті. Наприклад, А. Ковлер [4, с. 380], розглядаючи міжнародні стандарти прав людини із застосуванням класифікації Д. Руже, відносить право на свободу думки, совісті й віросповідання до категорії громадянських і політичних прав. У свою чергу В. Нерсисянц [5, с. 336] вважає, що свобода совісті входить до числа особистих (індивідуально-людських) прав і свобод, що визнають і захищають людину як окрема природну й духовну істоту, як вільну особистість. У цьому зв'язку доречно відмітити, що вже на початку XX століття в працях деяких вітчизняних вчених-юристів свобода совісті розглядалася як одна з найважливіших особистих духовних свобод [6, с. 125].

Крім того, священнослужителі здійснюють трудову діяльність і у зв'язку із цим реалізують соціальні (трудова) права. Також законодавство регламентує трудові відносини в релігійних організаціях. Такі структурні елементи свободи совісті як право на релігійну освіту, а також право на одержання релігійної інформації, належать також і до культурних прав, тому що гарантують духовний розвиток людини. Таким чином, можна зробити висновок про те, що в цілому свобода совісті належить до особистих прав, а окремі складові її права можна віднести як до політичних, так і до соціальних й до культурних прав і свобод.

У зв'язку із традицією, що намітилася в 90-і роки XX століття, розширювального тлумачення поняття свободи совісті [7, с. 76], висловлювалися пропозиції об'єднати в єдиний комплексний інститут свободу совісті, слова, думок і переконань, назвавши отримане утворення «інтелектуальна свобода людини» [8, с. 28], і інкорпорувати його в чинне законодавство шляхом включення до конституційного законодавства [9, с. 184].

Дослідивши найпоширеніші класифікації прав і свобод людини, слід зазначити, що свобода віросповідання є багатоаспектною й представляється складним знайти ідеальну класифікацію, тому що в більшості випадків вона належить до двох і більше підгруп прав і свобод, які виділяються класифікацією.

На наш погляд, свобода совісті – універсальне комплексне утворення, зводиться не лише до однієї групи прав особистості. Дотримуючись тричленної класифікації прав і свобод особи (права й свободи в сфері особистої безпеки й приватного життя, в галузі державного й суспільно-політичного життя, в галузі економічної, соціальної й культурної діяльності) [10, с. 184], представляється можливим включити інститут свободи совісті в кожний з вищезначених блоків.

Як право, що гарантує індивідуальну свободу, самовизначення особистості, безперешкодний вибір нею різних варіантів своєї поведінки й дій стосовно питань релігії й атеїзму, як право, що проявляє духовні інтереси й потреби громадянина, свобода совісті включається в блок особистих прав людини й громадянина.

Як нормативний вимір соціокультурної діяльності людини, як культурна цінність, детермінована характером і рівнем розвитку економічного ладу, соціуму в цілому, свобода совісті виявляється як одне із прав особистості в галузі економічної, соціальної й культурної діяльності. Конкретизація ж у даній групі прав свободи совісті проявляється, наприклад, у праві вільно вибирати рід діяльності й професію (стаття 43 Конституції України), у праві

на освіту (у тому числі й релігійної) (стаття 53 Конституції України), у праві на участь у культурному житті (стаття 54 Конституції України) тощо.

Представляється можливим право на свободу совісті віднести також і до блоку прав в галузі державного й суспільно-політичного життя, тому що воно регулює найбільш істотні відносини між владою, релігійними об'єднаннями й громадянами в сфері державно-конфесійних відносин.

Отже, свобода совісті завдяки багатоаспектності змісту свого поняття виявляється як «мобільне» право, що дозволяє розглядати його частиною системи й особистих прав і свобод, і соціально-економічних, і суспільно-політичних.

Право на свободу совісті як одна із частин правового статусу особистості тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами й свободами. Характер і специфіка такого співвідношення обумовлені не тільки загальними рисами правового положення особистості як комплексного державно-правового інституту, але й, як ми вже відзначали вище, прикордонним характером самої свободи совісті, можливістю її включення в усі групи прав і свобод людини й громадянина [11, с. 70].

Багато статей Конституції України кореспондуються із правом на свободу совісті. Так, частина 1 статті 32 Основного закону, що закріплює право на особисту й сімейну таємницю й т.п., безпосередньо взаємодіє з свободою совісті.

Право лише у найзагальніших рисах впливає на характер відносин між людьми у сфері особистого життя. Ці відносини регулюються в основному моральними та релігійними нормами. Як зазначає І. Петрухін, право на особисте життя виражається, зокрема, у свободі спілкування між людьми на неформальній основі. Людина сама визначає коло своїх знайомих і зміст розмов з близькими, знайомими, рідними. Вся сфера сімейного життя, родинних і дружніх зв'язків, домашнього укладу, інтимних та інших особистих відносин, уподобань, симпатій і антипатій охоплюється поняттям недоторканості особистого життя [12, с. 61]. Таким чином, особисте життя не тільки морально-соціальна, але й правова категорія; вона набуває правового змісту у зв'язку із встановленням обов'язку держави захищати її від порушень [13, с. 22].

Таємниця віросповідання, будучи складовою частиною права на свободу совісті, безсумнівно, також може бути складовою частиною приватного життя будь-якої людини, його сімейною або особистою таємницею. Стаття 31 Конституції перераховує права, включені в право на недоторканність приватного життя (наприклад, таємниця листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних й інших повідомлень). При чому цей перелік є відкритим. З тексту не зрозуміло, чи поширюються перераховані права на свободу совісті й чи входять у поняття «інша кореспонденція» відомості, повідомлені громадянином на таємній сповіді священникові? Конституція України не містить заборони на допит священника з обставин, повідомлених йому в ході сповіді, але разом з тим Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» у частині 5 статті 3 передбачає законну охорону цього таїнства й забороняє вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих [14].

Отже, вдалою і аж ніяк не зайвою видається нам положення частини 5 статті 3 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», яким проголошено, що «ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих». Принципово, що норма носить абсолютний характер: «Ніхто не має права...». Таким чином визнається пріоритет тайни сповіді перед банківською та комерційною таємницею. Зауважимо водночас, що, на жаль, українське законодавство ніде не передбачає санкцій за порушення цього забороняючого припису.

О. Дьомушкін відзначає: «релігійну таємницю можна розділити на два види: 1) таємниця віруючого, його право приховувати свою приналежність до релігії; 2) таємниця, довірена священнику, яку той не повинен розголошувати, наприклад, таємниця сповіді... Другий вид – зберігати в таємниці довірені на сповіді відомості – професійний обов'язок священника, передбачений священними канонами. ця таємниця не може бути розголошена у спілкуванні священника з громадянами, включаючи службових осіб... священник не може розголошувати таємницю сповіді не тільки на офіційному допиті, але і в приватній чи напів-офіційній розмові» [15, с. 23].

У тісному взаємозв'язку зі ст. 35 Конституції перебувають норми, закріплені в ст. 34 Основного закону. Частина 1 зазначеної статті проголошує свободу думки й слова. Матеріальна норма свободи думки й слова може розглядатися з позицій реалізації правомочностей сповідати будь-яку релігійну, не сповідати ніякої або дотримуватися атеїстичних переконань.

Тісна логічна взаємозумовленість положень 34-ї та 35-ї статей Конституції дає підставу ряду авторів [16], як ми вже відзначали, об'єднати право на свободу совісті, думки й слова в єдиний інститут «інтелектуальної свободи людини». Дійсно, матеріальна норма свободи думки й слова може розглядатися з позицій реалізації правомочностей сповідати будь-яку релігійну, не сповідати ніякої або дотримуватися атеїстичних переконань. Але свобода совісті не отождоюється повною мірою з свободою думки й слова, тому що крім уявної або словесної форми реалізації містить ще й діяльний компонент, що включає правочин діяти у відповідності зі своїми переконаннями.

Положення розглянутої статті закріплює право збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (у тому числі релігійного або атеїстичного характеру) будь-яким законним способом. Частиною 3 статті 34 обмежується пропаганда або агітація, що розпалюють, у тому числі, релігійну ненависть і ворожнечу. Саме тому треба погодитися з думкою М. Дубровіної, що здійснення права на свободу думки й слова є підставою для реалізації свободи совісті й свободи віросповідання [17, с. 18].

Наступні норми Конституції, що взаємодіють із правом на свободу совісті – це ст.ст. 36-37, що визначають, що кожний має право на об'єднання. За допомогою релігійних організацій багато з людей колективно сповідають ту або іншу релігійну.

Тісно взаємозалежна з колективною формою реалізації права на свободу совісті можливість збиратися мирно, без зброї, гарантована статтею 39 Конституції України.

У ст. 42 Конституції України закріплене право на підприємницьку діяльність. Дана норма знаходить підтвердження в статті 19 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» яка закріплює положення: «Релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи» [18].

Вищезгадані положення співвідносяться з нормами статті 43 Основного закону України, що проголошує свободу праці. Реалізуючи закріплене в Конституції право на вільну працю, послідовники будь-якої релігії мають можливість дотримуватися канонів віровчення у своїй трудовій діяльності. Адже відомо, що в певні дні тижня або церковні свята догмати деяких релігійних плінів забороняють своїй пастві трудитися. Цим фактом, на нашу думку, обумовлене законодавче доповнення даного права (а саме стаття 73 Кодексу законів про працю України), що містить можливість керівництву підприємств, установ, організацій надавати особам, які сповідають відповідні релігії, до трьох днів відпочинку

протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні [19].

Свобода совісті пов'язана із правом на відпочинок (стаття 45 Конституції України). Сьогодні існують численні дитячі й молодіжні табори християнського напрямку, де діти й підлітки не тільки поправляють здоров'я, але й активно засвоюють сучасні цінності, наприклад, православ'я. Крім того, у сучасному туризмі мають місце й користуються досить більшим попитом паломницькі поїздки по святих місцях. Вони містять у собі не тільки огляд святинь (храмів, монастирів), але й залучення до культових обрядів, як, наприклад, купання у святих джерелах, поклоніння чудодійним іконам, участь у хресних ходах тощо. Це спосіб церкви активно впливати на світогляд, переконання людей, що не відносять себе до категорії віруючих. Разом з тим, тут треба зауважити, що активне втручання церкви в усі сфери суспільного й приватного життя порушує, на наш погляд, право на свободу совісті в тій її частині, де громадянинові й особистості гарантується право не сповідати ніякої релігії.

Право на свободу совісті безпосередньо пов'язане із правом на освіту, гарантоване ст. 53 Конституції України. Що стосується взаємин церкви й школи, то з першого років радянської влади основним принципом був принцип повного відділення школи від церкви, а також монополія держави на всі види навчання й заборона викладання релігії. Закони того періоду (наприклад, Закон СРСР «Про свободу совісті й релігійні організації») містили положення, що фіксували можливість навчання релігійному віровченню й одержання релігійної освіти. Щоб реалізувати дану можливість релігійні організації могли створювати навчальні заклади й групи. На сьогодні релігійні організації мають право створювати освітні установи (ст. 11 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Крім того, громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання. Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування (ст. 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Стаття 54 Конституції (частина 1) гарантує свободу літературної, художньої, наукової, технічної й інших видів творчості. Ми вважаємо, що ці конституційні права пов'язані із правом на свободу совісті й можуть розглядатися з позицій забезпечення свободи совісті. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» уточнюючи названі конституційні права, наділяє релігійні організації правом придбання, володіння і використання

релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення (ч. 1 ст. 22). Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту (ч. 2 ст. 22).

Разом з тим, наділення громадян конституційними правами повинне бути органічно взаємозалежне із громадянськими обов'язками, закріпленими в Основному Законі. Можлива така ситуація, коли виконання громадянських обов'язків суперечить глибоким внутрішнім переконанням людини (наприклад, взяти в руки зброю, виконуючи конституційний обов'язок по захисту Батьківщини, не дозволяє юнаку релігійна переконаність). Щоб розв'язати подібну проблему, був уведений в українську правову систему інститут альтернативної (невійськової) служби. Право на альтернативну службу, установлене частиною 4 статті 35 Конституції України, безпосередньо співвідноситься з свободою совісті. Останнім часом це співвідношення набуло особливу актуальність.

Відповідно до статті 35 Конституції України: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою». Ця стаття логічно повинна доповнюватися статтею 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Висновки. Отже, право на свободу совісті – універсальне правове утворення, взаємодіюче з багатьма конституційними правами й обов'язками людини й громадянина. Розглянуте нами право відповідно до своїх особливостей пов'язано як з духовним світом людини, так і з матеріальними, політичними гранями правової культури. Свобода совісті має характеристики як приватного, так і публічного права. Будучи одним з найважливіших особистих прав, право на свободу совісті займає одну з основних позицій в ієрархії основних прав людини. Чим вище буде той шабел, на якому перебуває дане право, тим основні принципи діяльності нашої держави будуть найбільше відповідати інститутам справжньої демократії.

Таким чином, навіть наведені вище нечисленні факти свідчать про особливе місце, яке посідає право на свободу совісті серед інших прав і основних свобод. І це цілком логічно, оскільки реалізуючи усі інші права людина визначає себе в часі, то релігійна свобода є умовою самовизначення особи у вічності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мчедлова Е. М. Основные направления исследований зарубежных ученых по правам человека / Е. М. Мчедлова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – № 1. – С. 8–12.
2. Рудинский Ф. М., Шапиро М. А. Свобода совести и религий: международно-правовые пакты и национальное законодательство / Ф. М. Рудинский, М. А. Шапиро // Государство и право. – 1992. – № 5. – С. 11–21.
3. Григонис Э. П., Григонис В. П. Конституционное право России. Курс лекций / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб., 2002. – 221 с.
4. Ковлер А. И. Антропология права : учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М., 2002. – 621 с.
5. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учебник для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсесянц. – М., 1999. – 811 с.
6. Тарнавский Е. Четыре свободы / Е. Тарнавский. – СПб., 1995. – 221 с.
7. Свобода совести и возрождение гуманизма // Коммунист. – 1990. – № 3. – 181 с.
8. Дмитриев Ю. А. Правовое положение человека и гражданина в РФ / Ю. А. Дмитриев. – М., 1992. – 88 с.
9. Черемных Г. Г. Свобода совести в Российской Федерации / Г. Г. Черемных. – М., 1996. – 184 с.
10. Воеводін Л. Д. Юридический статус личности в России / Л. Д. Воеводін. – М., 1997. – 211 с.
11. Симорот С. Ю. Правовое регулирование реализации свободы совести в Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук. Хабаровск, 2000. – С. 70.
12. Петрухин И. Л. Личная жизнь: пределы вмешательства / И. Л. Петрухин. – М. : Юрид. лит., 1989. – 192 с.
13. Король І. Б. Забезпечення конфіденційності сповіді громадян кримінально-правовими засобами: пропозиції до законодавства / І. Б. Король // Право и жизнь. – 1999. – № 2. – С. 22–23.
14. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.06.1991-1991 р. – № 25. – С. 283.
15. Демушкин А. С. Документы и тайна / А. С. Демушкин. – М., ООО «Городец-издат», 2003. – 400 с.

16. Дмитриев Ю. А. Правовое положение человека и гражданина в РФ / Ю. А. Дмитриев. – М., 1992. 221 с. ; Симорот С. Ю. Правовое регулирование реализации свободы совести в Российской Федерации : дисс...канд..юр.наук. – Хабаровск. – 2000. – 217 с. ; Шибанова М. А. Конституционное право человека и гражданина на свободу совести и вероисповедания в современной России : дисс...канд. юр. наук. – Саратов. – 2009. – 198 с.
17. Дубровина М. А. Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России : автореф... канд. юр. наук. – Саратов, 2007. – 21 с.
18. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.06.1991-1991 р. – № 25. – С. 283.
19. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rada.gov.ua.
20. Белов Д. М. Відображення нормами інституту основ конституційного ладу реальних суспільних відносин у державі: порівняльно-правовий аналіз / Д. М. Белов // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 341–343.
21. Бисага Ю. М., Белов Д. М. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку / Ю. М. Бисага, Д. М. Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2006. – Випуск 5. – С. 89–93.